

ZLOMOVÉ OKAMIHY LADISLAVA MŇAČKA V SÚVISLOSTI S IZRAELOM

JOZEF LEIKERT

LEIKERT, Jozef: *Breaking Moments of Ladislav Mňačko in Relation to Israel*, 2020, Vol. 2, Issue 1, pp. 15 – 26. DOI: 10.17846/CEV.2020.02.1.15-26.

ABSTRACT: The study deals with the attitude of the well-known Slovak writer and journalist Ladislav Mňačko towards the state of Israel. The author describes in detail three journeys of this prominent journalist to Israel. The first was in 1948 when Mňačko witnessed the declaration of the State of Israel. The second in 1961, when he arrived in Israel for the trial of Adolf Eichmann, and the third in 1967, when he went there to protest the break in Czechoslovak diplomatic relations with Israel. The study is the result of long-term archival research and knowledge of the author who, several years ago, elaborated and published a biography of Ladislav Mňačko. While researching historical documents, the author worked with the oral history method and managed to find the last memorials of the events that are the subject of his study.

KEYWORDS: Ladislav Mňačko. Israel. Lawsuit. Adolf Eichmann. Emigration.

Ladislav Mňačko mal k Izraelu zvláštny vzťah, získal ho asi tým, že jeho prvá manželka bola židovka. Zaiste aj preto mu osud Izraela nebol ľahostajný, zaujímal ho nový štát, ale najmä ľudia prichádzajúci doň zo všetkých kútov sveta. Nemálo ich tam odišlo aj zo Slovenska a z Čiech. Túžili žiť v novej krajine inak, po novom, aj keď s koreňmi pevne zapustenými v zemi, kde sa narodili, vyrastali, prežili prvé lásky.

Mňačko na židoch obdivoval, že nech bolo akokoľvek, snažili sa statočne držať svoj osud pevne v rukách. Hoci sa neraz ocitli na dne a mali dôvod zúfať, nepoddali sa, zakaždým vstali a išli ďalej. Bez reptania, bez slz, bez dlhých slov...

V Izraeli bol Mňačko viac ráz, ale tri cesty ho poznačili na celý život.

Prvá v roku 1948, keď sa stal svedkom vyhlásenia štátu Izrael.

Druhá v roku 1961, keď do Izraela pricestoval na proces s Adolfom Eichmannom.

Tretia v roku 1967, keď tam prišiel na protest proti prerušeniu diplomatických vzťahov Československa s Izraelom.

Vtedy protestoval svojrázne, svojsky, presvedčivo. Preto jeho postoj zarezonoval doma i vo svete. Na všeličo tým upozornil, čo-to zmenil, ale najmä sám pochopil, že už nič nebude u nás tak, ako bolo predtým.

Z historického pohľadu je mimoriadne zaujímavá cesta v roku 1948. Ladislav Mňačko pricestoval do Izraela ako renomovaný reportér *Rudého práva* a 17. mája 1948 bol pri tom, keď v telavivskom múzeu vyhlásením Deklarácie o nezávislosti vznikol štát Izrael. S Izraelčanmi prežíval radosť zo vzniku štátu, ale aj smútok z arabsko-izraelskej vojny. Zážitky z cesty opísal v niekoľkých článkoch a po návrate domov mu vyšla prvá kniha s jednoduchým názvom *Izrael* s podtitulom *Národ v boji*.

V septembri 1968, dvadsať rokov po vzniku izraelského štátu, Mňačko v Rakúsku napísal: „Dnes to môže vyznieť ako irónia dejín, že na vzniku nezávislého štátu v židovskej časti Palestíny mal rozhodujúci podiel spoločný postup USA a ZSSR v Bezpečnostnej rade OSN, ako aj na Valnom zhromaždení OSN v roku 1947, kde padlo rozhodnutie o rozdelení Palestíny. Zájmy oboch veľmocí na takomto riešení boli očividné. USA pokračovali vo svojom tradičnom antikolonializme a chceli, len tak mimochodom, oslabiť pozíciu Veľkej Británie v dôležitej naftovej oblasti. Bol to šikovný ťah zo strany Američanov v konkurenčnom boji medzi americkými a anglickými naftovými spoločnosťami. Záujem

Sovietskeho zväzu sa dá vysvetliť jednoduchšie: oslabiť imperializmus, kde sa len dá, a zamotať imperializmus do vnútorných protirečení, kde to len je možné“ (Mňačko 1990, 99).

Vznik štátu Izrael výstižne charakterizoval historik Paul Johnson: „Izraelu sa podarilo prekĺznuť do života náhodným oknom v dejinách, ktoré sa otvorilo na pár mesiacov v rokoch 1947 až 1948. Ale bola to aj otázka šťastia – alebo Prozreteľnosti“ (Johnson 1995, 507).

Sovietsky zväz ani Československo na Prozreteľnosť neverili, záležalo im iba na jednom – aby sa Izrael stal socialistickým štátom. Podobný názor mal Ladislav Mňačko. „Ak nie Sovietsky zväz, tak Československo rozhodne malo predstavu, že Izrael, odkázaný na pomoc socialistických krajín, by sa mohol stať socialistickým štátom. Nie sú tamojšie poľnohospodárske komúny zvané kibuce organizované podľa marxistických princípov? A keď tam pošleme tisíce československých židov, prevažne komunistov, spolu s našou vojenskou pomocou, mohli by predsa prispieť k víťazstvu socializmu“ (Mňačko 1990, 99).

Z týchto slov vyplýva, že Mňačko cestoval do Izraela nielen preto, lebo krajina ho dávno priťahovala, ale aj preto, aby ako komunistický novinár prispel k budovaniu socializmu v tejto časti sveta. Stačil mu však niekoľkotýždňový pobyt a zmenil názor.

Neskôr o tom napísal: „Vo svojich článkoch i v knihe som dôrazne varoval pred ilúziami, že by sme v tamtej novej oblasti, v tamtej novej časti sveta, mohli podporiť socialistický pokrok, prípadne zakotviť socializmus. Táto predstava sa hlboko zakorenila v mysliach československých komunistov. (O osem rokov neskôr som po krátkom, ale veľmi zaujímavom pobyte v Egypte, žiaľ, zase zbytočne varoval pred podobným úmyslom, pred rovnakou ilúziou možnosti egyptského socializmu.) K neskoršiemu vnútropolitickému vývoju v strane a v štáte prispelo asi aj sklamanie, že sa nám nepodarilo to, čo sme si želali a účinne podporovali (nebolo to nadarmo, lebo po prerušení stykov s Izraelom zostalo Československo jeho dlžníkom, keďže u nás zamrzli milióny dolárov, ktoré sme mu doteraz nevyplatili). V Izraeli nebola vyhlásená socialistická republika a tisíce židov, čo od nás odišli do Izraela (mnohí z nich absolvovali u nás tajné vojenské kurzy), sa zrazu prestali hlásiť za komunistov. To v nás mohlo vyvolať pochybnosti, či tí, čo tu zostali a boli členmi strany, boli skutočnými komunistami. Viem však istotne, že v strane sa prejavili prvé tendencie k antisemitizmu práve v súvislosti so sklamaním nad Izraelom“ (Mňačko 1990, 100).

To bola prvá Mňačkova návšteva v Izraeli, ale aj prvé sklamanie (či vytriezvenie?) z komunistických plánov získať krajinu do osídľovania komunizmom.

Druhá dlhšia cesta do Izraela v roku 1961 súvisela s procesom s nacistickým pohlavárom Adolfom Eichmannom. Mňačko ju takisto dostatočne využitoval. Ako vyslaný redaktor *Pravdy* pravidelne posielal do viacerých slovenských a českých novín články, komentáre a reportáže zo súdnej siene. Neskôr celý proces opísal v knihe *Ja, Adolf Eichmann...*, ktorá bola preložená do niekoľkých jazykov.

„Eichmannov súdny proces bol pre Izraelčanov a celý židovský národ z viacerých príčin dôležitou udalosťou, reálne i symbolicky. Veľmi jasne a priamo ukázal, že doba beztriestnosti sa pre vrahov židov skončila a nikde na svete nenájdu skryšiu. Správy zo súdneho procesu poskytovalo 976 zahraničných a 166 izraelských spravodajcov. Pre charakter obžaloby holokaustu ako celku a aj pre udalosti, ktoré k nemu viedli, sa proces pre milióny ľudí stal poučením o skutočnostiach masového vraždenia. Zároveň bol proces dôkladnou ukážkou izraelskej justície v najväčších emotívnej oblasti“ (Johnson 1995, 536).

Mňačkovu cestu do Izraela musel schváliť Sekretariát ÚV KSČ. Na schôdzi 9. februára 1961 sa rozhodlo, že spravodajstvo pre ČTK a pre *Rudé právo* bude zabezpečovať redaktor Oto Václavík. Mňačko mal vycestovať ako spravodajca *Pravdy* a s návrhom cesty musel súhlasiť tajomník ÚV KSS Jozef Lenárt a IV. oddelenie ÚV KSČ. Vyslanie bolo okrem iného zdôvodnené: „... proces publicisticky využiť v rámci boja proti západonemeckému revanšizmu...“ (Národný archív

v Prahe. Vyslanie s. Ladislava Mňačka do Izraela na proces s vojnovým zločincom Eichmannom z 9. 2. 1961, s. 1).

Podľa známeho českého novinára a spisovateľa literatúry faktu Milana Syručka mohol Mňačko vycestovať len preto, lebo patril medzi najprominentnejších novinárov v Československu. „Bolo prirodzené, že keď o proces prejavil záujem, dostal povolenie odísť do Izraela, hoci pre radových občanov, ale aj novinárov, bol Izrael zo zakázaných krajín najzakázanejšia“ (Archív Jozefa Leikerta. List Milana Syručka Jozefovi Leikertovi z 1. októbra 2017).

Počas rozhovoru si Milan Syruček spomenul, že Mňačko pred odchodom do Izraela prišiel za šéfredaktorom *Mladej fronty* s návrhom napísať pre denník niekoľko článkov z procesu. Riaditeľovi vydavateľstva ponúkol knihu o procese, ktorú mal v úmysle napísať. Dohodli sa a Mňačko si hneď vypýtal zálohu štyridsaťtisíc korún. „Pokiaľ sa dobre pamätám, zálohu aj dostal. Na porovnanie, aké to boli veľké peniaze – kolega z redakcie Stanislav Bártl si práve kupoval škodovku a zaplatil za ňu dvadsaťosem tisíc korún. Na rokovaní s Mňačkom som bol prítomný, lebo som pracoval v zahraničnom oddelení a mojou úlohou bolo dohodnúť všetky podrobnosti – napríklad, kedy nám bude Mňačko reportáže telefonovať, v akom rozsahu, po slovensky či po česky a na čo sa má vo svojich príspevkoch zamerať. Zaujímalo ho aj to, akých máme stenografov, pretože nie vždy mal s nimi dobré skúsenosti... Ako denníkar som mal záujem o aktuálne spravodajstvo, Mňačko preferoval reportáže a eseje. Pritom sme ani netušili, ako dlho bude proces trvať, v akom duchu bude vedený a či sa úmyselne nebudú obchádzať fakty súvisiace s niektorými predstaviteľmi vtedajšej spolkovej republiky s nacistickou minulosťou, veď sme boli v období studenej vojny a izraelská politika bola pod vplyvom imperialistických Spojených štátov amerických“ (Rozhovor autora s Milanom Syručekom 15. októbra 2017).

V ďalšom liste Milan Syruček spomínal, že Mňačkovi išlo o čo najpodrobnejšie zistenie aktivít predstaviteľov slovenského štátu pri deportáciách slovenských židov. „Na tom mu mimoriadne záležalo. Z rozhovoru som hneď vycítil, že sa starostlivo pripravoval na proces. Z archívov vytiahol viacero faktov, ktoré som nepoznal. Spomínam si, ako ho napríklad iritovali dokumenty, ktoré obsahovali nielen presný zoznam židov poslaných do koncentráku, ale aj zoznam tých, ktorí mali zlaté zuby. Kto si ich cestou vylámaval, mal hneď istú plynovú komoru. Nešlo len o zuby. Jeden z dokumentov vraj bol súpisom vyše deväťdesiat tisíc pánskych hodínok, ktoré sa rozdeľovali bojovými divíziám. Triedili a rozdeľovali sa aj plniace perá, holiace potreby, žiletky, britvy... Mňačko mnohé z toho napísal v knihe *Ja, Adolf Eichmann...*, ktorá vyšla po česky najprv v Štátnom nakladateľstve politickej literatúry a až v druhom vydaní v našom vydavateľstve“ (Archív Jozefa Leikerta. List Milana Syručka Jozefovi Leikertovi z 30. októbra 2017).

Deň pred začatím procesu Mňačko napísal manželke Hedvige: „Proces bude trvať štyri a pol dňa v týždni, v piatok sa skončí a v pondelok začne vzhľadom na pána Servatia, ktorý je pobožným kresťanom. Ľudia očakávajú začiatok procesu veľmi skepticky, skoro viac ako u nás, verejne sa hovorí, že formálne bude dokonalý, ale obsahovo fraška. No, uvidíme, zajtra to začne. Zatiaľ som nič nenapísal, čakám na otvorenie zvláštnej pošty v budove, kde sa bude proces odohrávať, inak je to so spojením dosť zlé. [...] Akosi mi poskakujú myšlienky, som pred zajtrajškom trochu vzrušený, dojemov je veľa a mám ich usporiadané v hlave, ten proces ma berie viac, než býva u mňa pri takej príležitosti zvykom. Po dlhých rokoch som sa zase dostal ‘na Západ’ a nie je to veľmi povzbudivý zážitok, s nami sa za tie roky nepozorovane čosi stalo, naše myslenie sa uberalo iným smerom než v kapitalizme, sme dnes už iní ľudia a kadečo je aj pre takého predsa len ostrieľaného kozáka ako ja desivé, nepochopiteľné a nepekne“ (Archív Jozefa Leikerta. List Ladislava Mňačka Hedvige Mňačkovej z 10. apríla 1961).

Proces sa začal 11. apríla 1961 v Dome kultúry v Jeruzaleme. Pojednávanie s jedným z najväčších vrahov druhej svetovej vojny bolo prvou akciou v novej budove. Mňačko sedel vo vyhradenom sektore pre novinárov.

V deň začatia procesu mu v *Pravde* vyšiel článok, v ktorom opisoval veľkú, modernú budovu, špeciálne obohnanú vysokým plotom a stráženú zo všetkých strán. Neďaleko sa nachádzala menšia budova so zamurovaným vchodom, s mrežami na oknách a s hrubou betónovou strechou. Bola to posledná „rezidencia“ Adolfa Eichmanna, z ktorej sa do Domu kultúry vchádzalo podzemnou chodbou a ňou onedlho mal prechádzať Eichmann. V piatok sa malo pojednávanie vždy na dva a pol dňa prerušiť, v sobotu je v Izraeli sviatok a nedeľa je zase kresťanský sviatok, ktorý chce svätitiť západonemecký advokát Robert Servatius. Mňačko správne podotkol, že Izraelčania sa pýtali, „... prečo sa robí tolko tajností s Eichmannovými výpoveďami, keď západonemecká vláda, ako vyšlo najavo, dostáva všetky protokoly z vypočúvania na nahliadnutie. Na jednej strane priamo úzkostlivé tajnostkárstvo, na druhej nepochopiteľná veľkorysosť, ktorá je podozrivá“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Začína sa proces s Eichmannom. In: *Pravda*, 11. 4.).

Nikto nepochyboval, že Eichmann sa musí zodpovedať za svoje zločiny. Po prvých hodinách pojednávania Mňačko upozorňoval: „... tento akt spravodlivosti má svoje nechutné príchute, ktoré volajú k opatrnosti a ostražitosti. Eichmannov obhajca Servatius s neslýchaným cynizmom sa snažil ovplyvniť súdny tribunál poukázaním na dohodu medzi Izraelom a Adenauerovou vládou o finančnej náhrade židovským obetiam nacizmu“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Začína sa proces s Eichmannom. In: *Pravda*, 11. 4.). Mňačkovi sa to zdalo ako vydieranie aj preto, lebo „... sú známe hysterické výroky Adenauera, že väčšina Nemcov pomáhala židom“, pričom nebolo žiadnym tajomstvom, že „... vysokí nacistickí pohlavári sedia na najdôležitejších miestach bonnského štátu. Eichmanna dnes súdia v Izraeli, ale nacistu Globke, ktorý vypracoval nacistickoprávne podklady pre strašnú tragédiu miliónov židov, sedí dnes na jednom z najdôležitejších miest NSR“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Začína sa proces s Eichmannom. In: *Pravda*, 11. 4.).

Priznávali to skoro všetci západní novinári, ktorí sa zúčastňovali na procese, hoci o tom v článkoch nepísali.

V treťom príspevku, ktorý z Jeruzalema Mňačko telegrafoval do *Pravdy*, bol kritický – celkom oprávnené – k Eichmannovmu obhajcovi Robertovi Servatiovi. Úvod článku, v ktorom posudzoval zovňajšok obhajcu, nebol náležitý, pričom sám priznal, že nie je správne robiť si obraz o druhom človeku podľa toho, ako vyzerá. K doktorovi Servatiovi mal pripomienky, lebo neprístojne napádal právomoc izraelského tribunálu súdiť Adolfa Eichmanna. „Neraz pri jeho arogantnom, hoci trasľavo mäkučkým hlasom prednesenom proteste som sa musel uštipnúť, či bdiem, či sa mi nesníva, či je na svete advokát niečoho podobného schopný. Jeho argumentácia sa ničím nelíšila od právnych pokrútenín z čias nacizmu, s vytrvalou drzosťou obracal skutočnosť hore nohami, nič nedbajúc, že ho prostredníctvom rozhlasu počúvajú státisíce obetí židovskej tragédie“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Obhajca. In: *Pravda*, 19. 4.).

Výhrady mal napríklad k tomu, že sudcovia sú židia, a preto podal návrh svojej vláde, aby bol jeho mandant vyžiadaný a súdený v západnom Nemecku. Pritom krátko pred chytením Eichmanna prijala jeho vláda zákon o premlčaní vojnových zločinov. Podľa Mňačka mu išlo o prerušovanie a predlžovanie procesu. Upozornil, že doktor Servatius sa preriekol, „... keď chválil morálnu záruku západonemeckej vlády a v tej súvislosti spomenul peňažité odškodné, ktoré vypláca západonemecká vláda štátu Izrael. Akoby sa šesť miliónov životov dalo zaplatiť alebo vyvážiť peniazmi. V Servatiových slovách však bola okrem arogantnej nadutosti a netaktnosti aj skrytá hrozba, že by to mohlo byť aj inak, totiž že by západonemecká vláda mohla prestať platiť...“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Obhajca. In: *Pravda*, 19. 4.).

Policajné vypočúvanie Eichmanna trvalo osem mesiacov a celý výsluch bol zaznamenaný na 76 veľkých magnetofónových pásoch. Po prepisoch záznamov vznikol 3 564-stranový protokol. Mňačko 4. mája do *Pravdy* napísal: „Sedel som počas prehrávania magnetofónových záznamov oproti Eichmannovi a díval som sa mu do očí. Nevieť, ako sa stalo, že sme sa po niekoľkých dlhých hodinách dívali na seba. (Eichmann sa inak do radov obecnstva nepozrie.) Možno to

zapríčinil uhol jeho pohľadu, stále a stále sa vracal očami ku mne. Jeden čas sa mi zdalo, akoby chcel posunkom zotrieť myšlienky, ktoré mu pri tom napadli. Bol som zvedavý, ako sa bude tváriť k svojim slovám, konzervovaným pred mnohými mesiacmi na magnetofónovej páske a znejúcim teraz súdnou sieňou. Od tých čias, čo ich nahovoril, sa stretol so svojím obhajcom a dnes by iste mnohé vysvetľoval inak a mnohé by sa snažil utajiť. Eichmann sedí a počúva. Občas zdvihne hlavu akoby v údive – to že sú moje slová? To že som povedal ja? Odtajiť nebude môcť z nich nič, všetko krátko po vypočúvaní patričnej pasáže podpísal na prepísanom protokole. Občas zošpúli svoje úzke pery do neidentifikovateľnej grimasy, človek nevie, či sa baví, či sa nudí, či sa hrozí toho, čo počuje. Je to bizarné, vidieť ho špúliť úzke pery a zároveň počuť jeho hlas“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Proces pre históriu? In: *Pravda*, 4. 5.).

Dva týždne mali slovo svedkovia. Ich ústami, očami a tvármi ožívali príbehy, ktoré nemali obdobu. A Eichmann nezaujato počúval, akoby sa ho to nedotýkalo. „Jeho advokát, jeho obhajca, sa akosi zmenšil. Už sa nerozťahuje na svojej stoličke, seabedomý úsmev sa zmenil na grimasu, zoskromnel. Občas si zaprotestuje proti právoplatnosti niektorého z písomných dôkazov [...] občas sa dožaduje imunity pre svedkov, ktorí by podľa jeho názoru mohli svedčiť v Eichmannov prospech. Kto to má svedčiť v Eichmannov prospech? Sami vojnoví zločinci, samí ‚špecialisti‘ v ničení židov, profesor Six, Max Merten, von Thadden, Krumej... okrem Krumeja, ktorý už bol ‚očistený‘, ale teraz je znovu vo väzbe, sú všetci títo svedkovia na slobode a majú dobré miesta. Kde? V západnom Nemecku. ‚Má pán obhajca na svedka nejakú otázku?‘ pýta sa predseda súdu po skončení každej svedeckej výpovede. ‚Nie. Nemám nijakú otázku.‘ Ešte budú svedkovia, ešte sa stupňuje hrôza, ktorá je už niekoľko dní priam neznesiteľná, ešte sa nehovorilo o maďarských židoch, o Osvienčime, ešte budú desiatky svedkov, lebo nijaký zločin sa nedá celkom utajiť a vždy sa svedkovia nájdu, a pán obhajca nebude mať pri nijakom z nich nijakú otázku“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Doktor Servatius nemá otázky. In: *Pravda*, 12. 5.).

V jednom z listov, ktoré poslal Mňačko manželke Hedvige z Jeruzalema, sa zmieňuje, že jej o procese radšej nebude písať, lebo je strašný a znervózňuje ho, „... pôsobí na mňa tak, že ho nemôžem ani plynule sledovať, občas musím vybehnúť von“ (Archív Jozefa Leikerta. List Ladislava Mňačka Hedvige Mňačkovej z 24. 4. 1961).

Mňačko sa po štyroch mesiacoch vrátil domov a intenzívne pracoval na knihe *Ja, Adolf Eichmann...*, ktorá vyšla na Slovensku a v Česku ešte skôr, ako vyniesli nad Eichmannom rozsudok. Rozsudok smrti obesením, prvý a jediný v histórii štátu Izrael, bol vynesený v decembri 1961. Poprava sa uskutočnila 31. mája 1962 (niektoré zdroje uvádzajú, že krátko po polnoci 1. júna 1962) v jeruzalemskej väznici Ramla. Eichmannovo telo bolo spálené a popol rozprášený v medzinárodných vodách.

Český novinár a spisovateľ Stanislav Motl v knihe *Oběti a jejich vrazi* napísal, že pred popravou „ešte vypil niekoľko pohárikov dobrého červeného vína. Na šibenicu išiel pokojne, vyrovnané. Ako človek, ktorý si až do posledných minút neuvedomoval, čoho sa dopustil...“ (Motl 2008, 107).

Kniha *Ja, Adolf Eichmann...* bola veľmi dobre prijatá v Československu i v zahraničí. Odvtedy sa však mnohé objasnilo a z dnešného pohľadu možno knihe všeličo vyčítať. Napríklad, že autor v nej pričasto kritizoval Západ a v niektorých častiach nekriticky obdivoval socialistický svet a najmä Sovietsky zväz. O procese s Eichmannom vyšlo viac kníh, sčasti iný pohľad ponúkla čitateľom napríklad filozofka a publicistka nemecko-židovského pôvodu Hannah Arendtová v knihe *Eichmann v Jeruzaleme*.

Súdny proces s Eichmannom sa pre veľký záujem novinárov stal celosvetovou udalosťou. Pri konečnom verdikte mal ťažkú pozíciu vtedajší izraelský prezident Jicchak Ben Cvi, ktorý dostal Eichmannovu žiadosť o milosť. V Izraeli nikdy predtým nikoho nepopravili. Napriek tomu, že Eichmann mal na svedomí životy tisícov nevinných ľudí, niektorí Izraelčania (ale aj židia žijúci v cudzine) sa nazdávali, že nemá byť popravený. Väčšina však bola presvedčená, že za všetko, čo

napáchal, je trest smrti jediným spravodlivým trestom. Navyše prezident v Eichmannovom prípade nenašiel poľahčujúce okolnosti a s navrhovaným trestom súhlasil. Eichmann bol popravený a tisíce ľudí si vydýchli. Dostal to, čo si právom zaslúžil...

V Československu bol proces aj zásluhou Mňačka pozorne sledovaný. Po príchode domov Mňačka pozývali na besedy. Zavítal aj do Pedagogického inštitútu v Nitre, kde pracoval ambiciózny krúžok mladých literátov. Beseda sa konala v preplnenej sále internátu a úryvok z románu *Smrt' sa volá Engelchen* čítal neskorší novinár a spisovateľ Ivan Szabó, ktorý mi povedal: „Všetci sme boli plní očakávania, čo nám Mňačko povie o procese s Eichmannom. Pamätám sa, že jeho prejav bol veľmi emotívny, za čo sa viac ráz ospravedlnil, lebo dojmy boli preňho ešte stále čerstvé a nevedel sa sústrediť. Počas prejavu výrazne gestikuloval a stále si upravoval vlasy padajúce do čela. Rozprával nám o vychudnutom a naoko pokojne vyzerajúcom Eichmannovi – počas procesu sedel v sklenej búde, ktorá ho mala ochrániť pred hnevom auditória. Na jednej strane ho ľutoval a na druhej odsudzoval. Osobne však preňho nemal zľutovanie. O niekoľko mesiacov po tomto stretnutí vyšla Mňačkovi kniha *Ja, Adolf Eichmann...* Keď som ju čítal, stále som mal pred očami zúrivého reportéra, ako nám hovoril o jednom z najväčších vojnových zločincov. Jeho rozprávanie bolo také presvedčivé, že sa mu nedalo neveriť“ (Rozhovor autora s Ivanom Szabóom 27. augusta 2007).

K Eichmannovi sa Mňačko vrátil aj posledný deň v roku 1961, keď v *Pravde* napísal: „Pýtali sa ma na najsilnejší zážitok roka. Nemám čo váhať. Bol to Eichmannov proces. Zožral mi celý rok, mesiace som študoval k nemu materiály, po niekoľko týždňov som vysedával v jeruzalemskej súdnej sieni, po návrate som písal knihu a potom som mal vyše dvadsať besied. Nikdy v živote som nerobil a vari už ani nebudem robiť takú strašnú prácu. Najhoršie to bolo v súdnej sieni, zo dňa na deň tam vybičovávali nepredstaviteľnú hrôzu, kmásajúcu ľuďom nervy, niekedy sa to už naozaj nedalo vydržať. Bola to hrôza, neznesiteľná hrôza, hrôza...“ (Mňačko, Ladislav, 1961. Raz nebude fašizmus. In: *Pravda*, 31. 12.).

Tretí raz prišiel Ladislav Mňačko do Izraela v auguste 1967. Bolo to na protest proti politike Československa voči Izraelu, s ktorým boli prerušené diplomatické vzťahy. Ceste predchádzali zvláštne udalosti, ktoré sa mu udiali v živote – pracovnom i súkromnom, ktoré, ako to už býva, navzájom úzko súviseli. Politický škandál či medzinárodná senzácia – aj takéto novinové titulky sa spájali s jeho menom, keď sa odhodlal odísť a dať tým najavo, že v Československu nie je všetko v poriadku. Búrlikavý Mňačko, ako reportéra a spisovateľa titulovali, nedokázal totiž mlčať. A keď sa hovoriť nedalo alebo ho nikto nechcel počúvať, urobil gesto, ktorým sa mu podarilo dostať Československo na prvé stránky medzinárodnej tlače, do hlavných programov rozhlasových a televíznych staníc.

Mňačko mi v roku 1992 povedal, že konal kategoricky, ale pritom najúprimnejšie, ako vedel. Rozum i srdce mu kázali postaviť sa takýmto spôsobom na stranu Izraelčanov (Rozhovor autora s Ladislavom Mňačkom 14. októbra 1992).

K emigrácii do Izraela sa Mňačko vrátil aj v roku 1990, keď sa k tejto téme vyjadril v týždeníku *Svět v obrazech*: „Táto prudká kampaň [útok proti Izraelu – pozn. J. L.] bola zjavná nielen v Československu, ale v celom východnom bloku. Šiel som za Biľakom, vtedajším tajomníkom komunistickej strany na Slovensku. Povedal som mu: <Vasil, ak to neprestane, odídem do Izraela. Mám tam veľa priateľov, píš mi listy, vyčítajú mi, prečo mlčím. A ja mlčať nechcem!> Protiizraelské ťaženie, ako je známe, neprestalo. Oficiálne kruhy v krajinách sovietskeho bloku otvorene súhlasili s tým, aby bol zlikvidovaný jeden malý národ – práve toto bolo pozadie celej tej kampane...“ (Rebelův návrat. In: *Svět v obrazech*, 16/1990).

V denníku *Mladá fronta* o rok neskôr spomínal: „V päťdesiatych rokoch začala strana, ktorá sa vždy oháňala internacionalizmom a odmietala akékoľvek národné a rasové teórie, šíriť antisemitizmus. Moja naivná komunistická viera dostala prvú veľkú ranu. Odvtedy, teda od roku 1953, sa

datuje moje rebelantstvo. Na Slovensku som rozvíril diskusiu o antisemitizme. V tlači prebiehala rok a pol a vyjadrili sa v nej takmer všetci významní intelektuáli, proti i za. Vtedy som si uvedomil, že vládne vedenie chce antisemitskou kampaňou rozoštváť ľudí“ (Jirků, Irena – Plachetka, Jan, 1991. Jak chutná život. In: *Mladá fronta*, 2. 3.).

Jedným z mála, ktorí vedeli o Mňačkovom úmysle odísť do Izraela, bol spisovateľ, scenárista, prekladateľ a humorista Ladislav Kalina. Jeho manželka novinárka Agneša Kalinová mi v roku 2008 prezradila: „Niekoľko dní pred odchodom, možno týždeň, dva, prišiel Laco za manželom a požiadal ho o väčšiu sumu peňazí, ktoré vraj chce dať svojej mame. Hneď dodal, že peniaze mu vráti na zahraničné konto. S Lacom sme mali dobré vzťahy a nebolo pochyb, že by peniaze nevrátil. Pri rozlúčke jasne povedal, že odchádza do Izraela. Manžel mu rozumel a neodhovárал ho. Mne to Mňačko nepovedal, hoci som bola jeho dlhoročná kolegyňa a jedna z najlepších kamarátok. Nepovedal mi to ani manžel. O Mňačkovom odchode som sa dozvedela, ako všetci ostatní, z novín. Div som z ňoh nespadla... Zbytočne som sa na manžela hnevala, že mi ani slovom nič nenaznačil...“ (Rozhovor autora s Agnešou Kalinovou 25. júla 2008).

Sympatické je, že Mňačkovi záležalo na mame a chcel ju finančne zabezpečiť. Isto vtedy ani netušil (alebo áno?), ako dlho bude preč a či ju bude môcť finančne podporovať, preto požiadal dobrého priateľa Laca Kalinu o pôžičku.

O Mňačkovom odchode vedel aj jeho ďalší dobrý priateľ, literárny historik, germanista a diplomat Eduard Goldstücker. Vo svojich pamätiach *Vzpomínky 1945 – 1968* napísal: „*Niekedy v lete po zjazde spisovateľov a po šesťdňovej vojne v Izraeli ma pozval k sebe [Mňačko – pozn. J. L.] do bytu na Ořeřchovke. Popíjali sme čaj a vypili niekoľko pohárikov slivovice. Keď ma vyprevádzal na električku, zdôveril sa mi, že na protest proti oficiálnemu antisemitskému postojú opúšťa krajinu. Pokúsil som sa mu to vyhovoriť. Márne. Trval na tom, že v takejto atmosfére nemôže žiť*“ (Goldstücker 2005, 140).

V súvislosti s Mňačkom Goldstücker napísal: „*Pamätám sa, že boli so ženou u nás na Silvestra 1966, a zrazu povedal: V tomto roku [1967 – pozn. J. L.] sa skončí éra Novotného. Prekvapene som sa naňho pozrel. Uvidíš, že to príde*“ (Goldstücker 2005, 140). Nemýlil sa, pod Novotným sa začala triasť stolička v roku 1967 a v januári 1968 musel odísť zo scény.

V Archíve bezpečnostných zložiek v Prahe je zase písomný materiál, v ktorom sa uvádza, že divadelný a literárny kritik, prekladateľ a básnik Móric Mittelmann Dedinský povedal Karolovi Janíkovi, že podľa neho musel Mňačko odchod do zahraničia dávnejšie pripravovať (Archív bezpečnostných zložiek v Prahe. Protokol z výsluchu svedka Karola Janíka zo 6. októbra 1967). Isto je to pravda, takýto nápad sa nemohol zrodiť z noci do rána, potreboval dostatočnú prípravu. No vylúčiť sa nedá, že Mňačkov rozhodnutie bolo šité „horúcou ihlou“. Niektorí jeho kolegovia z *Kultúrneho života* (Agneša Kalinová, Kornel Földvári, Jozef Bob, Pavol Števec, Michal Nadubinský, Roman Kaliský, Ján Proháčka) tvrdili, že neraz konal neuvážene, pritom dobre vedel, čo chce každým krokom urobiť.

Mňačko s Hedvigou opustili Československo 24. júla 1967. Štartovali z Prahy a do Rakúska prešli cez hraničný priechod Halámky – Nagelberg v južných Čechách. Obaja cestovali legálne, Mňačko na pas č. 166279 s vycestovacou doložkou do celého sveta, ktorý si 19. júla vyzdvihol na zahraničnom oddelení Zväzu československých spisovateľov v Prahe. Hedviga na súkromný pas č. 084901/66.

Kam smerovali prvé kroky Mňačkovcov v Rakúsku, neviem. Pravdepodobne do vydavateľstva Fritz Molden vo Viedni, s ktorým mal Mňačko veľmi dobré vzťahy. A potom asi pokračovali v ceste do Talianska, kde mala Hedviga namierené na dovolenku. Pred odchodom povedala kamarátke Heide Brumovskej, že ide s manželom na dovolenku. Či naozaj boli v Taliansku spolu, je otázne, podobne ako to, či sa po osemnástich dňoch vrátili spolu do Viedne, kde Mňačko 10. augusta 1967 poskytol vyhlásenie pre *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a ďalšie zahraničné médiá. Hedviga

možno zostala v Taliansku a Mňačko po viedenskom vyhlásení prišiel za ňou a potom cestovali do Izraela. Alebo z Viedne cestoval do Izraela sám a Hedviga prišla za ním?

V súvislosti s odchodom Mňačka je veľa otáznikov. Nezrodilo sa rozhodnutie odísť do Izraela až počas pobytu v Rakúsku, prípadne v Taliansku, kde mali dosť času všetko dôkladne prebrať? Alebo mal Mňačko plán detailne premyslený už doma a postupne naplňal pripravený scenár? Ak sa pre „fanfarónsky“ odchod rozhodol až v zahraničí, mal vyše dvoch týždňov na prípravu a na štylizovanie vyhlásenia.

V rozsiahlom vyhlásení pre *Frankfurter Allgemeine Zeitung* Mňačko uviedol všetky dôvody, pre ktoré sa rozhodol opustiť republiku: „Idem do Izraela. Mám v úmysle protestovať touto cestou proti politike československej vlády. Pretože sa v Československu o otázkach krízy na Blízkom východe mlčí, pretože sa k týmto otázkam nikto nesmie a nemôže vyjadriť a pretože sa k nim vyjadriť chcem, som nútený použiť túto neobyčajnú cestu. Nemôžem podporovať politiku, hoci aj mlčky, ktorá má viesť k tomu, aby bol zničený celý národ a aby bol zlikvidovaný celý štát. [...] Od istého času nerozumiem takmer priateľskej politike socialistického tábora voči arabským štátom. Blok štátov, mocenský blok, iste môže pri spore medzi dvoma krajinami vyjadriť z politických, ideologických, hospodárskych alebo iných príčin svoju sympatiu k jednej a antipatiu voči druhej strane. Pre všetky tieto príčiny môže zaujať zvláštny postoj. Napriek tomu si však myslím, že pri podpore arabských krajín sa zašlo trochu daleko. [...] To, čo teraz podnikám, je rýdzo politický protest. Domnievam sa, že spisovateľ nemôže pôsobiť na svoje okolie bez ohľadu na politické udalosti. Myslím si, že v Československu predsa mám čo hovoriť, napriek tomu, že hovorím sám za seba, nezastupujem nijakú organizáciu, nijakú skupinu ani nijakú záujmovú skupinu a nijaký krúžok. Myslím si, že tento môj krok pochopia všetci ľudia, ktorí ešte nie sú príliš apatickí na to, aby sa zaoberali politickými problémami. Mám v Izraeli mnoho priateľov. Dostal som veľa listov – napodiv, poštový styk medzi Izraelom a mojou krajinou nebol prerušený. Nemôžem o týchto listoch mlčať. Dnes mi záleží omnoho viac na tom, aby ma pochopilo a vážilo si ma tých niekoľko priateľov, ktorých som v živote získal, nie na tom, aby si ma vážila táto vláda. Musím týmto niekoľkým ľuďom, ktorí ma majú radi, povedať: Nie, ja s tou politikou vôbec nesúhlasím. Nech to stojí, čo stojí. [...] Viem, že som sa týmto vyhlásením previnil proti ustanoveniam trestného zákona. Napriek tomu sa chcem zasa vrátiť. Nechcem to uľahčiť ani sebe, ani zodpovedným doma. Musia ma zatvoriť, musia ma postaviť pred súd, musia ma odsúdiť. Nie je mi to ľahostajné. Nemôžem však inak. Bolo by ľahšie zostať v emigrácii, to by sa však podobalo rezignácii...“ (Informácie ZSS. In: *Interné správy Zväzu slovenských spisovateľov pre členov, kandidátov a členov prekladateľskej sekcie*, 1/1968).

Vyhlásenie bolo uverejnené v plnom znení 11. augusta 1967 a v ten istý deň ho v spravodajskom bloku, vysielanom od 12.05 do 13.05 h., komentovala nemecká rozhlasová stanica *Deutsche Welle*. Pravdepodobne 11. alebo 12. augusta poskytol Mňačko trinásťminútový rozhovor viedenskej televízii, ktorý odvysielali zo záznamu 12. augusta o 19.40 h. a podstatná časť rozhovoru odznela aj v rakúskom rozhlase.

Štátna bezpečnosť Mňačkovu cestu do Rakúska a odchod do Izraela vyhodnotila tak, že odišiel, „aby poskytol západným žurnalistom nepravdivé a prekrútené správy o pomeroch v republike, zamerané proti politickým pomeroch a zahraničnej politike čs. vlády. V neposlednom rade taktiež preto, aby získal vo svete ešte väčšiu popularitu, a tým prospech na Západe vydané knihy *Ako chutí moc*. V Rakúsku predal práva na sfilmovanie tejto knihy v USA. Pre širokú verejnosť odôvodnil túto svoju cestu osobným protestom proti zahraničnej politike čs. vlády. Vo svojom vyhlásení v Rakúsku, ktoré v plnom znení odtlačil západonemecký denník *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a komentovala ho rozhlasová stanica *Deutsche Welle*, Mňačko hrubo znevažoval politiku ČSSR predovšetkým tvrdením, že československá vláda prisľúbila arabským štátom bezpodmienečnú podporu na vyhladenie celého národa a likvidáciu štátu Izrael. Vo svojom prejave hanožil Mňačko pomery v republike i tvrdením, že neboli dosiaľ v ČSSR odčinené dôsledky procesu

so Slánskym a spol., že je v ČSSR podporovaná vlna antisemitizmu, že nie je možné sa slobodne vyjadrovať – predovšetkým k situácii na Blízkom východe – uviedol i ďalšie ohovárania, ktoré vydával za skutočný stav v republike“ (Archív bezpečnostných zložiek v Prahe. Záverečná správa Správy vyšetrovania ŠtB Ministerstva vnútra pre Generálnu prokuratúru v Prahe z 2. decembra 1967, 5 – 6).

Ústredný výbor KSČ, ktorý sa špeciálne stretol kvôli Mňačkovku prípadu, rozhodol zbaviť ho štátneho občianstva, vylúčiť z komunistickej strany a zobrať mu všetky tituly a štátne vyznamenania.

Vynára sa otázka, prečo sa Mňačko rozhodol konať tak, ako konal. V tejto súvislosti možno ocitovať známeho českého spisovateľa Arnošta Lustiga, ktorý na adresu svojho kamaráta napísal: „Mňačko si urobil zo židovskej otázky a rasizmu kritérium cti súčasného človeka. Nebol v tom žiadny mesianizmus. Stál obidvomi nohami pevne na zemi. Preňho bolo konečné riešenie židovskej otázky podľa Hitlera a neskôr aj podľa Stalina novým meraldom zla, hranicou zla, a z akýchsi osobných dôvodov vychádzal z toho pri pohľade na všetko ostatné. Antisemitizmus vnímal ako zdroj zla. Bol jeden z prvých, ktorí pochopili, že k antisemitizmu, ako ku každému zlu, netreba živých – rovnako dobre poslúžia zavraždení. Zabíjajúc možno zabíjať znova a znova, a znova. Brať im večný pokoj mŕtvych, česť a pravdu o ich smrti tým, že sa spochybní alebo rovno zaprie. U Mňačka to muselo byť nejaké tajomstvo, lebo z jeho strany nemal ani židovskú maminku, ani otca alebo iných príbuzných. Bol to jeho meter, ktorým meral, a duša mu nahovárala prečo“ (Lustig, Arnošt. 1994. *Moje vzpomínky na Ladislava Mňačka*. In: *Literární noviny*, 22/1994).

Lustigova výstižná výpoveď odhaľuje podstatu Mňačkovho konania. Avšak pri komplexnom hodnotení jeho postojov, ktoré sú čiastočne predmetom štúdie, je nevyhnutné zobrať na zreteľ aj Mňačkovu zložitú povahu. Okrem iného sám mnohé naznačuje v rozhovore pre časopis *Květy*: „Súčastou mojej práce bolo od začiatku riziko a ja som dosť často ponúkal svoj krk. Stále som vyskakoval vyššie a vyššie, skúšal som, kam až môžem. Vlastne celý život som hľadal strop, o ktorý si rozbijem hlavu“ (Bednářová, Jana, 1990. *Hledal jsem strop, o který si hlavu rozbijem*. In: *Květy*, 25/1990).

Tým je povedané veľmi veľa, ale v ničom to neovplyvňuje jeho vzťah k židom a štátu Izrael, ktorý bol vždy čestný a úprimný.

SUMMARY

The author in the study deals with the attitude of the well-known Slovak writer and journalist Ladislav Mňačko towards the state of Israel. As a prominent journalist of the then Czechoslovakia Ladislav Mňačko personally visited Israel immediately after the formation of this new independent state, which was proclaimed in 1948. In his journal articles he documented the establishment and first years of the existence of the state, marked by the immigration wave were expelled from the Arab states. In 1961 Ladislav Mňačko participated in an internationally monitored trial with Adolf Eichmann, one of the main organizers of the Nazi Holocaust and concentration camps, and sent reports from the courtroom to the Slovak and Czech media. Ladislav Mňačko traveled to Israel for the third time in August 1967. It was in protest against Czechoslovakia's policy towards Israel, with which diplomatic relations were broken. A ten-month stay in Israel was considered an emigration. After his statement in the *Frankfurt Allgemeine Zeitung* and his appearance on *Vienna TV*, the Czechoslovak authorities deprived Ladislav Mňačko of citizenship, expelled him from the Communist Party and took away all his titles and awards. Nevertheless, in May 1968 Mňačko returned to Czechoslovakia.

LITERATÚRA

Archívy

Archív Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska a Spolku slovenských spisovateľov v Bratislave
Archív bezpečnostných zložiek v Prahe
Archív pamäti národa v Bratislave
Národný archív v Prahe
Pamätník národného písomníctva v Prahe
Slovenský národný archív v Bratislave
Súkromný archív Jozefa Leikerta v Bratislave

Literatúra

Erich Kulka 1911 – 1995. *Život jako poslání za ty, kteří se nevrátili (Sto let od jeho narození)*, 2011. Praha – Jeruzalem: Židovské muzeum v Prahe a Hebrejská Univerzita v Jeruzaleme.

Arendtová, Hannah, 2016. *Eichmann v Jeruzaleme (Správa o banalite zla)*. Bratislava: Promedia.

Auer, Suzanne L., 1989. *Ladislav Mňačko (Eine Bibliographie von Suzanne L. Auer)*. München: Verlag Otto Sagner.

Bascomb, Neal, 2010. *Lov na Eichmanna*. Dunajská Lužná: MilaniuM.

Čomaj, Ján – Vereš, Juraj, 1990. *Čo nebolo v novinách. August 1968*. Bratislava: Mladé letá.

Goldstücker, Eduard, 2005. *Vzpomínky 1946 – 1968*. Praha: G plus G.

Hausner, Gideon, 2018. *Spravedlnost v Jeruzalémě (Svědectví muže, který žaloval Eichmanna)*. Praha: Nakladatelství Paseka.

Johnson, Paul, 1995. *Dějiny židovského národa*. Řevnice: Rozmluvy.

Kalinová, Agneša – Juráňová, Jana, 2012. *Mojich 7 životov (Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou)*. Bratislava: ASPEKT.

Kalný, Slavo, 2004. *Páni novinári*. Bratislava: Slovenský syndikát novinárov.

Kalný, Slavo, 2011. *Svedkovia mojej doby*. Bratislava: Marenčin PT.

Kováč, Dušan, 1998. *Dejiny Slovenska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Lahav, Yehud, 2004. *Zjazvený život*. Levice: Koloman Kertész Bagala, L. C. A. Publishers Group.

Leikert, Jozef, 2008. *Taký bol Ladislav Mňačko (V historickom kontexte do roku 1968)*. Bratislava: Luna.

Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav – Londáková, Elena, 2002. *Predjarie*. Bratislava: Veda.

Mňačko, Ladislav, 1949. *Izrael. Národ v boji*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda.

Mňačko, Ladislav, 1961. *Ja, Adolf Eichmann...* Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry.

Mňačko, Ladislav, 1968. *Agresori (O vine a nevine slabých)*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.

Mňačko, Ladislav, 1968. *Ako chutí moc*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Mňačko, Ladislav, 1990. *Siedma noc. Skúsenosti a obžaloba jedného komunistu*. Bratislava: Práca.

Motl, Stanislav, 2008. *Oběti a jejich vrazi (O tom, jak Česká republika pomáhala unikat válečným zločincům...)*. Praha: Rybka Publishers.

Nagorski, Andrew, 2017. *Lovci nacistov*. Bratislava: Ikar.

Rychlík, Jan, 1998. *Češi a Slováci ve 20. století*. Bratislava: Academic Electronic Press.

Špetko, Jozef, 2002. *Líšky kontra ježe*. Bratislava: Kalligram.

Periodická a neperiodická tlač

Die Welt
Frankfurter Allgemeine Zeitung
Hlas revoluce
Kultúrny život
Lidové noviny
Literárni listy
Literárni noviny
Literárny týždenník
Mladá fronta
Národná obroda
Práca
Pravda
Rudé právo
Slovenské pohľady
Smena
Svět v obrazech
Večerní Praha

Elektronické médiá

Česká televize
Slovenská televízia
Slovenský rozhlas
Österreichischer Rundfunk

Menoslov pamätníkov

Čomaj, Ján
Földvári, Kornel
Goldstücker, Eduard
Hájek, Jiří
Hykisch, Anton
Jarunková, Klára
Jelínek, Antonín
Jungmann, Milan
Kalinová, Agneša
Kalný, Slavo
Karvaš, Peter
Keprt, Anton
Keprtová, Irena
Klímová, Helena
Knězek, Libor
Kupka, Svetožár Jiří
Lavon, Nahum
Lustig, Arnošt
Mináčová, Libuša
Mňačko, Ladislav

Jozef Leikert

Mňačková, Eva
Mojík, Ivan
Petřík, Vladimír
Pithart, Petr
Prochádzka, Miro
Putík, Jaroslav
Rozner, Ján
Steinerová, Selma
Syruček, Milan
Šabík, Vincent
Števček, Pavol
Šuleř, Oldřich
Ťažký, Ladislav
Vereš, Juraj

KONTAKT

prof. PhDr. Jozef Leikert, PhD.
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského
Račianska ul. 59
813 34 Bratislava
Slovenská republika
leikertj@gmail.com